

RESSENYES CRÍTiques I BIBLIOGRAFIA

Contribucions del projecte Nebraska a la formació d'una didàctica crítica a Espanya. A propòsit de dos llibres de Juan Mainer Baqué sobre la genealogia de la Didàctica de les Ciències Socials

Juan Manuel Fernández-Soria
Universitat de València

Data de recepció de l'original: maig de 2010

Data d'acceptació: juny de 2010

Amb una diferència de pocs mesos, i a causa probablement de raons editorials, el professor Juan Mainer Baqué dóna a conèixer per separat dos llibres¹ inicialment integrats en la seua tesi doctoral «Sociogènesi de la Didàctica de les Ciències Socials. Tradició discursiva i camp professional (1900-1970)», defensa en el Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Saragossa el juny de 2007.

L'autor, que des de fa diversos anys centra la seua tasca com a investigador en la història social de la cultura i de l'educació escolar en l'Espanya del segle XX, de la qual aquests llibres són una conseqüència lògica, és catedrà-

¹ MAINER BAQUÉ, Juan. *La forja de un campo profesional. Pedagogía y didáctica de las Ciencias Sociales en España (1900-1970)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Estudios sobre la Ciencia, 54), 2009, 927 pàgines, i MAINER BAQUÉ, Juan. *Inventores de sueños. Diccionario bioprofesional de pedagogos y didactas de Geografía e Historia hacia 1936*. Pròleg d'Antonio Viñao. Saragossa: Institución Fernando el Católico (CSIC), 2009, 333 pàgines.

tic de Geografia i Història en l'IES Ramón i Cajal d'Osca. És esta una dada significativa perquè pot explicar no sols l'interés intel·lectual, professional i personal que l'autor posa en la gènesi d'un camp professional tan lligat al seu quefer docent, sinó també la intenció inquisitiva — indagadora, curiosa i gens complaent— amb la qual ho fa, pròpia, potser, de qui des de la seua pràctica professional diària acumula no pocs interrogants i es planteja l'ensenyança amb mirada crítica. D'altra banda, tal vegada no és aliena a la seua situació professional la pertinença de Juan Mainer a la Federació Icària (Fedicària),² i més concretament, al projecte Nebraska,³ la qual cosa resulta substancial per a la investigació de què donen compte els dos llibres que ressenyem.

Aquesta adscripció és, en efecte, significativa, perquè, com el mateix autor reconeix en *La forja de un campo profesional*, la seua investigació ha estat des del principi «afectiva i intel·lectualment» lligada al projecte Nebraska, interessat a estudiar la contribució de l'escola capitalista a la reproducció social i cultural, un objectiu a què es dirigixen diverses de les seues línies d'investigació, entre les quals l'anàlisi historicogenealògica del coneixement escolar, de les pràctiques escolars i pedagògiques i dels cossos docents, de les quals han resultat ja diverses tesis doctorals⁴ i llibres.⁵

² La Federació Icària (Fedicària) és una associació independent sense ànim de lucre ni de promoció professional, en la qual s'integren grups de professors de tots els nivells del sistema educatiu que partien «de semblants referents intel·lectuals vinculats a la teoria crítica i a diversos corrents de pensament relacionats amb les tradicions marxistes». Els seus membres estudien, investiguen i donen a conèixer —sobretot a través del seu principal mitjà d'expressió, la revista *Con Ciencia Social*— materials didàctics i treballs sobre la didàctica de les Ciències Socials, la història social de l'escola i del currículum, la formació del professorat «i, en general, relatiu al pensament crític en l'àmbit de l'educació i la cultura» (<http://www.fedicaria.org>).

³ http://www.fedicaria.org/miembros/Nebraska_proyecto.html

⁴ Entre aquestes, a més de la que comentem de Juan Mainer, figuren les tesis de Raimundo Cuesta (1997): «El código disciplinar de la Historia. Tradiciones, discursos y prácticas sociales de la educación histórica en España (siglos XVIII-XX)». Tesis doctoral. Universidad de Salamanca; de Javier Merchán (2001): «La producción del conocimiento escolar en la clase de historia: Profesores, alumnos y prácticas pedagógicas en la Educación Secundaria». Tesis doctoral. Universidad de Sevilla; de Julio Mateos Montero (2008): «La construcción del código pedagógico del entorno. Genealogía de un saber escolar». Tesis doctoral. Universidad de Salamanca.

⁵ A més dels dos llibres que ressenyem, cal considerar en l'òrbita intel·lectual del projecte Nebraska els de CUESTA, Raimundo. *Sociogénesis de una disciplina escolar: la Historia*. Barcelona: Pomares-Corredor, 1907; CUESTA, Raimundo. *Clío en las aulas. La enseñanza de la Historia en España: entre reformas, ilusiones y rutinas*. Madrid: Akal, 1998; CUESTA, Raimundo. *Felices y escolarizados. Crítica de la escuela en la era del capitalismo*, Barcelona: Octaedro, 2005; MERCHÁN IGLESIAS, Francisco Javier. *Enseñanza, examen y control. Profesores y alumnos en la clase de Historia*. Barcelona: Octaedro, 2005. La col·lecció de llibres Educació, Història i Crítica de l'editorial Octaedro que dirigeix Juan Mainer, és un instrument d'expansió dels seus plantejaments teòrics.

Per a situar més bé els llibres de Juan Mainer, convindrà llançar una mirada al projecte Nebraska, a les seues orientacions metodològiques, els seus objectius, projectes i èxits. El projecte Nebraska —que «nada en el corrent de Fedicària», en el si del qual s'integra— deu el nom a la seua gestació en l'homònima cafeteria madrilenya, és a dir, en un espai de sociabilitat buscat intencionadament per la seua llunyania amb els llocs acadèmics on s'exercita «la cerimònia dels sabers consagrats»; aquest fet dóna compte, d'una banda, de l'interès per apartar-se dels lligams que poden generar els habituals modes i anhels que governen el món de l'«acadèmia» —encara que a vegades, com es reconeix en una autoanàlisi nebraskiana, es valguin d'ella oportunistament, «quan això contribuïssca a magnificar l'eco i l'àrea d'influència potencial de les nostres idees»⁶—, i, d'altra banda, informa de l'afany criticoemancipador que guia el pensament dels seus cinc components: Juan Mainer, Julio Mateos, Javier Merchán i Marisa Vicente, coordinats per Raimundo Cuesta. La investigació d'aquest últim, de caràcter més general, actua —es diu en la presentació del projecte⁷— a manera d'«argamassa que proporciona el principal fil argumental compartit, a saber, que no pot haver-hi teoria crítica de l'educació (ni didàctica que seguisca el seu rastre) sense una història social de gènesi del coneixement que s'alberga en les aules de l'escola capitalista». En efecte, els supòsits sociogenètics i genealògics que estaven presents en la tesi doctoral de Raimundo Cuesta han sigut acollits i aprofundits per tots els integrants del projecte en les seues investigacions, dotant-se, al mateix temps que d'una valuosa ferramenta d'interpretació, d'un segell propi que els distingeix de les convencionals mirades socioliberalis i de l'idealisme pedagogista amb les quals, al seu entendre, sol ser examinat el món de l'educació. Persuadits com estan els components del projecte Nebraska que les polítiques educatives i culturals i, en general, tota acció pública, estan immerses en determinades relacions de poder, decideixen erigir-se en una plataforma de pensament antihegemònic i en un espai de saber-poder contraacadèmic. A partir d'eixos plantejaments s'investiguen els codis disciplinaris (regula-

⁶ CUESTA, Raimundo (ponent); MAINER, Juan; MATEOS, Julio; MERCHÁN, Javier; VICENTE, Marisa (2007): *¿Por qué y para qué el Proyecto Nebraska? Autoanálisis de un itinerario intelectual y afectivo*. A: «Educación, historia y crítica. Problematicar el presente y pensar históricamente, fundamentos de una didáctica crítica». Curs d'estiu de la Universitat de Saragossa-Jaca (Osca), celebrat els dies 3-6 de juliol de 2007 dirigit por Juan Mainer) (http://fedicaria.org/miembros/nebraska/jaca07/11_CUESTA_RESUM.pdf).

⁷ CUESTA, Raimundo (coord.); MAINER, Juan; MATEOS, Julio; MERCHÁN, Javier; VICENTE, Marisa (2002): *Presentación del Proyecto Nebraska. Fundamentos de una didáctica crítica: Sociogénesis de los códigos disciplinares y los usos pedagógicos en los modos de educación de la era del capitalismo*. IX Seminario FEDICARIA. Gijón, juliol de 2002. Documentos para el foro (http://fedicaria.org/pdf/Nebraska_02.pdf).

cions, normes, discursos, pràctiques...) del coneixement escolar amb mires a la fonamentació d'una didàctica crítica.

En la consecució d'eixe objectiu conflüixen importants teories del pensament radical que fonamenten i inspiren el quefer dels components del projecte Nebraska, entre les quals la tradició marxista rellegida per Carlos Lerena, la genealogia nietzschiana vista des de Foucault, la sociologia de Max Weber o la història social del currículum. En el seu quadern de bitàcola, els nebraskians situen el seu projecte «precisament en la confluència de fronteres, problemes i encreuaments teòrics del pensament sociogenètic (on es donen les mans història social i sociologia genètica) i el mètode genealògic foucaultia».⁸

Els cinc programes de treball que conformen el projecte Nebraska comparteixen plantejaments sobre la realitat educativa, fonaments metodològics en la forma d'abordar el seu estudi i objectius a aconseguir. Fer-hi una ràpida mirada—necessàriament breu, a excepció del de Juan Mainer, en el qual ens detindrem una miqueta més— permetrà observar l'aportació del projecte Nebraska a la conformació d'una didàctica crítica.⁹

El projecte de Raimundo Cuesta —*Feliços i escolaritzats*— reflexiona sobre el significat de l'educació de masses i, per tant, sobre els tres pilars que l'han fet possible: l'escolaritat universal, gratuïta i obligatòria. Valent-se d'una periodització ad hoc —a saber, els *modos d'educació* (tradicional elitista i tecnocràtic de masses)¹⁰ que seguiran altres components del grup Nebraska, com després es veurà— explica els processos d'escolarització «com el resultat d'una magna operació de l'Estat capitalista de disciplinament social i polític».

Per la seua banda, Francisco Javier Merchán Iglesias, en el seu projecte *Estudi sociogenètic de les pràctiques escolars*,¹¹ indaga en el que realment ocorre en la quotidianitat de l'aula, partint del supòsit que l'actuació de professors i alumnes està condicionada per forces que de manera no explícita operen en ells. No és possible entendre l'interior de l'aula sense mirar a fora, situant

⁸ CUESTA, Raimundo; MAINER, Juan; MATEOS, Julio; MERCHÁN, Javier; VICENTE, Marisa (2004): *Cuaderno de bitácora del Proyecto Nebraska: de Gijón a Valencia*. Aportació al fòrum fedicaria del X Seminari de València (http://fedicaria.org/pdf/Nebraska_04.pdf).

⁹ Seguiu allò que han manifestat els integrants del grup a *Cuaderno de bitácora del Proyecto Nebraska* (http://fedicaria.org/pdf/Nebraska_04.pdf).

¹⁰ El projecte de R. Cuesta ha sigut publicat en 2005 a Barcelona amb eixe mateix títol, al qual acompanya un explicatiu subtítol: *Crítica de la escuela en la era del capitalismo*. En aquest llibre s'explica amb detall la periodització al·ludida (pàg. 123-187).

¹¹ Publicat l'any 2005 amb el títol *Enseñanza, examen y control: profesores y alumnos en la clase de historia*. Octaedro/EUB (col·lecció Educació, Història y Crítica). Barcelona.

l'escola en un determinat context històric i social «i observant l'estable i al mateix temps canviant paper que el sistema educatiu té en la dinàmica de les societats capitalistes».

El programa de treball de Julio Mateos *La genealogia del codi pedagògic de l'entorn*¹² tracta de mostrar que la gènesi d'algunes propostes didàctiques reformistes (ensenyança realista, procediments intuïtius, lliçons de coses, paidocentrisme, ciència psicopedagògica, aportacions de l'Escola Nova, etc.) «s'explica amb la més ambiciosa història de la maquinària escolar que es desplega [com a maquinària disciplinària] inseparablement unida al desenvolupament del capitalisme».

El projecte de Marisa Vicente —*El subjecte i la norma. La construcció històrica de la psicopedagogia escolar*— indaga en la psicopedagogia com una construcció social ideada per a ajudar els subjectes a «conduir-se en els processos d'adaptació a la norma social», de la desadaptació de la qual els responsables són ells o el seu entorn familiar.

Com les anteriors, la investigació de Mainer ha estat vinculada al projecte Nebraska no sols en els plantejaments intel·lectuals que conformen el seu patrimoni col·lectiu —com la genealogia de Foucault, la sociologia de Max Weber o la sociologia de la cultura i el coneixement de Pierre Bourdieu, suports de què es val per a establir algunes de les seues coordenades epistemològiques i interpretatives—, sinó també en les persones que l'integren, perquè justament un dels directors de la tesi de Juan Mainer, Raimundo Cuesta, és cofundador inicial, amb el mateix Mainer i Julio Mateos, del projecte Nebraska: un altre fet aquest que torna a resultar definitiu per a l'esdevenidor de la tesi i, consegüentment, per als llibres que comentem, perquè té el seu origen en la Tesi doctoral de Raimundo Cuesta, que, en paraules del mateix Mainer, «va contribuir, no poc, a desvelar el revés dels codis pedagògics i socioprofessionals amb els quals s'ha forjat la nostra professió docent».

I si els llibres de Mainer reben l'empremta dels treballs nascuts dels eixos intel·lectuals que van fer néixer el projecte Nebraska en els seus esforços per indagar en la invenció de la didàctica, també hi ha present l'empremta de l'altre director de la seua Tesi, Antonio Viñao, i les seues investigacions en el camp de la història cultural de l'educació i, més concretament, en el de la història de les disciplines escolars. Els llibres de Mainer es beneficien, així, d'aquesta doble i fructífera influència.

¹² Presentat en 2008 com a tesi doctoral en la Universitat de Salamanca (*Vid.* la nota 3).

La generosa investigació de Juan Mainer —despresa pel que té de desinteressada i perquè abunda en idees que suggereixen estudis futurs—, construïda a foc lent durant més de sis anys, indaga en la sociogènesi de la Didàctica de les Ciències Socials (DCS) i inquireix en els molts problemes sociohistòrics que envolten la genealogia d'eixe camp professional, recent en el seu registre com a àrea de coneixement universitària però antic en la seua gestació i desenvolupament, que l'autor, potser per a no interferir en altres investigacions realitzades des del projecte Nebraska, fa arrancar en 1900. Per a l'anàlisi de la configuració d'aquest camp professional, que és vist per l'autor en la seua doble condició de saber i de poder, investiga les moltes aportacions que van contribuir a la producció i difusió de la DCS entre 1900 i 1939. Així, examina la contribució que en eixe sentit van fer nombroses i importants instàncies d'elaboració i producció discursiva com el Museu Pedagògic Nacional, la Càtedra de Pedagogia Superior de la Universitat Central, l'Ateneu madrileny o la Reial Societat Geogràfica de Madrid; però, sobretot, se centra en l'estudi de dos organismes de l'Estat, autèntics «laboratoris de saber metodològic de les ciències socials»: la Junta per a Ampliació d'Estudis i l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri. Aprofundeix, a més, en el desplegament d'algunes formes de socialització i intercanvi professional, ja siguin encoratjades per l'Estat (converses, conferències, setmanes pedagògiques, curssets de perfeccionament, etc.) ja per associacions professionals que, com la Revista de Pedagogía, van instal·lant en l'imaginari dels docents la necessitat de metoditzar la seua ensenyança i de conèixer les noves metodologies. A banda d'açò, analitza prop de quatre-cents textos (llibres, discursos, conferències, memòries professionals, textos oficials, disposicions legals, etc.) que van configurant la DCS. Examina també la recepció i apropiació a Espanya d'alguns significatius pedagogs de l'Escola Nova. I estudia, així mateix, les importants aportacions que fan a la construcció d'eixe camp professional els distints cossos docents.

Als seus integrants (professors d'Escoles Normals, inspectors de Primera Ensenyança, mestres i/o directors d'Escoles Graduades, catedràtics d'universitat i de Segona Ensenyança), protagonistes de la investigació de Juan Mainer en qualitat d'actors —«inventors de somnis»— que contribuïxen a la configuració d'aquest camp professional en la seua etapa preformativa (1900-1930), dedica l'autor bona part de la seua tesi doctoral, en la qual s'arrela per a convertir-la en llibre. Una obra que fotografia tota una generació de docents i de pedagogs en la plenitud de la seua maduresa intel·lectual i professional, volent ser —confessa el seu autor en el llibre— «una modesta aproximació a l'enteniement crític d'estos peculiars portadors de somnis» que «van apostar per situar

la raó pedagògica en el punt de mira de tots els discursos emancipatoris i de totes les enginyeries i reformes socials per vindre». Cent vint noms de personatges clau per a la invenció de la didàctica de la Geografia i Història a Espanya, constitueixen la nòmina de mediadors en la construcció d'aquest, llavors embrionari, camp professional. El lector podrà trobar en aquest a manera de «diccionari bioprofessional» la trajectòria formativa i professional dels «inventors d'una tradició discursiva amb voluntat de poder i cert dret d'admissió sobre aquesta» (professors normalistes), com Angelina Carnicer, Agustín Escribano, Antonio Gil Muñoz, Daniel González-Linacero, Rodolfo Llopis, María Maeztu, Juan Roura Parella, etc.; l'origen social i familiar, la formació i l'exercici professional de «manufactors de la necessitat i vigilants de l'ortodòxia escolar» (inspectors de Primera Ensenyança), com Eladio García Martínez, Gervasio Manrique, Juan Antonio Onieva, Agustín Serrano d'Haro, Juvenal de Vega y Relea, Herminio Almendros, Luis Álvarez Santullano, Antonio Ballester Usano, Santiago Hernández Ruiz, Lorenzo Luzuriaga, Adolfo Maíllo, Fernando Sainz Ruiz, etc.; l'itinerari vital i professional d'alguns habitants de l'«olimp del saber científic», de què l'autor predica «la permanent presència d'una absència» (catedràtics de Segona Ensenyança i d'universitat), entre ells Pedro Aguado Bleye, Francisco Barnés Salinas, Eloy Bullón, José Deleito y Piñuela, Antonio Jaén Morente, etc.; i la trajectòria bioprofessional de «manufactors de l'escola i debelladors de la rutina» (mestres de Primera Ensenyança i directors d'Escoles Graduades), entre els quals l'autor fotografia Ángel Llorca, Félix Martí Alpera, Concepció Sainz-Amor, José Xandri Pich, Teodoro Causí, Cèsar Garcia Llombardia, José Mallart Cutó, María Sánchez-Arbós, etc.

En les semblances que traça d'aquests cent vint personatges, Mainer no manté una actitud hagiogràfica; assegura en *Inventors de somnis* que li agradaria «desterrar per endavant la visió d'una pretesa comunitat de pedagogs entregats a la causa de la regeneració nacional a guisa d'un sacerdoti laic i desinteressat, tan del gust de la retòrica de l'època, com de certes prosopografies actuals, sorgides davall el paraigua de la recuperació de la memòria pedagògica».

La mateixa actitud analítica i inquisitiva manté Juan Mainer al llarg de tota la seua investigació, convençut com està que la millor pedagogia ha de ser una història crítica de la pedagogia, afirmació de Durkheim que fa seua. Per a això decideix dotar-se de categories heurístiques que li permeten pensar i explicar la complexitat dels canvis i les continuïtats i optar per explorar les possibilitats de la categoria «modes d'educació», utilitzada en alguns treballs desenvolupats

en el projecte Nebraska,¹³ que li serveix, no sols per a explicar la sociogènesi de l'escola capitalista, sinó també com a criteri de periodització. Així, distingeix un «mode d'educació tradicional elitista» (des de principis del XIX fins a finals de la dècada de 1960, amb una «etapa de transició llarga» entre 1900 i 1970) i un «mode d'educació tecnocràtic de masses» (des de 1970 fins als nostres dies, amb una «etapa de transició curta» entre 1960 i 1970). I encara que podria haver-se servit d'altres mecanismes o teories interpretatives, la categoria «modes d'educació» que empra li permet formalitzar i explicar el sistema educatiu com a fruit de l'economia, del poder i del coneixement.

Amb aquests elements, Juan Mainer aconsegueix una investigació sòlida, en la qual empra una densa càrrega conceptual que, no obstant això, no menyscabava la vivor de la narració històrica, i rellevant per a la comunitat científica: així ho subratllen alguns dels seus èxits més destacats, com la il·luminadora i reveladora tasca de desentranament de la gènesi i constitució discursiva del camp professional de la DCS, arrelada inicialment en la pràctica escolar, i la importància que en eixe procés van aconseguir, no sols mediadors tan significatius com els professors normalistes i els inspectors d'Ensenyança Primària i Secundària —el consegüent treball d'identificació dels quals és, així mateix, encomiable—, sinó també les agències de producció discursiva. En definitiva, els llibres que comentem, la investigació de la qual brollen, permeten reconstruir, com conclou Juan Mainer el seu llibre capital, la forja d'un camp professional, el de la DCS, en el context de la història social i cultural del segle XX. Una fita aquesta decisiva en el propòsit del projecte Nebraska d'establir —com es diu en la presentació del projecte— els fonaments d'una didàctica crítica, de desentranar la sociogènesi dels codis disciplinaris i els usos pedagògics en els modes d'educació de l'era del capitalisme.

¹³ CUESTA, Raimundo. «Modos de educación, historia de la educación y formas de periodización». A: DÁVILA, Paulí; Naya, Luis M. (coords.). *La infancia en la historia: espacios y representaciones*. San Sebastián: Espacio Universitario / EREIN, 2005.